

Олексій Онищенко, Любов Дубровіна

КНИЖКОВІ Й АРХІВНІ ФОНДИ БАН УРСР ТА АКАДЕМІЧНИХ ІНСТИТУТІВ у 1944–1948 роках

Повоєнний період у бібліотечній справі України характеризується значним рухом бібліотечних фондів, який можна назвати їх новим перерозподілом у масштабах країни, викликаним наслідками війни, яка спричинила руйнування значної кількості бібліотек. Вони втратили фонди і практично заново організували свою діяльність. Відтак постала необхідність організувати поповнення книжкового фонду зруйнованих бібліотек з дублетних резервів бібліотек, що не дуже постраждали. З іншого боку, в Бібліотеці АН УРСР (далі — БАН) під час окупації сконцентрувалися фонди не евакуйованих бібліотек, які слід було повернути власникам. Нарешті, необхідно було організувати діяльність мережі бібліотек, налагодити комплектування фондів.

Бібліотека АН УРСР опинилася у центрі цього процесу, оскільки під час окупації здійснювала роль Центральної і Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату, де було зібрано понад 1,2 млн книжкових фондів. БАН стала центральним сховищем, де були сконцентровані численні бібліотеки і архіви різних наукових і державних установ, приватних осіб з метою експертизи та відправки до Німеччини. Всі наявні приміщення були щент заповнені книгами та архівами. Перед відступом німецьких військ процес відбору та підготовки бібліотечних раритетів і цінної літератури до вивезення здійснювався поспіхом, у бібліотечних будівлях було багато перемішаних та хаотично складованих фондів. Приміщення переповнювали книжні стоси, незапаковані теки, розпорошені картотеки і каталоги. Значної шкоди було завдано бібліотекам академічної мережі, створеним перед війною. Діяльність спеціальної комісії, організованої німецькою окупаційною владою, полягала у визначенні стану академічних установ наприкінці 1941 р. на предмет можливості використання їх на користь Рейху, завершилася закриттям інститутів, переглядом їх документів та бібліотек для вилучення й відправки до Східної бібліотеки¹.

Через тиждень після звільнення Києва, 13 листопада 1943 р., БАН вже продовжила роботу. Однак на кінець 1943 р. штат БАН і академічних бібліотек загалом був у п'ять разів меншим, ніж до війни, й складав 57 співробітників, з них 16 працювали в академічних бі-

бліотеках, які залишалися у Києві на час окупації². Таке становище не змінювалося до повернення в 1944 р. АН УРСР із евакуації.

Першочерговим завданням цього періоду були аналіз стану фондів, оцінка ступеня його цілісності, з'ясування наявності бібліотек, що потрапили у період окупації до БАН, встановлення їх власників, організація оцінки ліквідації втрат, завданих під час війни. Необхідно було організувати діяльність бібліотек, відновити зруйновані каталоги та налагодити обслуговування читачів, а також забезпечити необхідною літературою установи, організації та відомства, що працювали на тилі й фронті.

У БАН почалося розбирання стосів, завезених під час війни до Крайової бібліотеки. У кінці 1943 — на початку 1944 року у віданні Бібліотеки перебувало декілька приміщень, одна частина — з довоєнного часу, друга — передана Крайовій бібліотеці у період окупації (ряд приміщень Педагогічного інституту та Київського державного університету, Гостинний ряд на Подолі).

В основному корпусі, так званому «Головному будинку» (вул. Короленка, 58-а, нині Володимирська, 62) розташовувалися основне книгосховище, відділи та кабінети, спецсектор, фонди «спрощеного опрацювання», а також частково — обмінний та резервний фонди, так звані «фонд концентрації», що містив літературу, звезену до Бібліотеки за період окупації в 1941–1943 рр.

Перша філія розміщувалася у будинку Педагогічного інституту (бульвар Шевченка, 22). В ній зберігалася значна за обсягом й надзвичайно цінна за змістом колекція спеціальної літератури (т. зв. фонд відомчої літератури), що видавалася дореволюційними установами та відомствами, зокрема земська література, відомча література, збірки законів, а також дореволюційна періодика, передана Бібліотеці у довоєнні часи. До цього будинку під час війни були вивезені фонди з Володимирського собору.

Друга філія (т. зв. «Поділ») знаходилася в будинку Братського монастиря, що залишився за Бібліотекою з 1920-х рр. разом з фондами розміщеної там бібліотеки Київської духовної академії. В 1920–1930-х роках туди були переміщені й бібліотеки ліквідованих радянською владою релігійних установ, монас-

тирів і духовних навчальних закладів, зокрема Києво-Печерської лаври, Михайлівського, Пустинно-Миколаївського монастирів та київських соборів. Там розміщувався й значний за обсягом фонд стародруків. У цьому будинку до війни зберігалися видання іноземними мовами, єврейська література (зібрання «гебраїки» та «юдаїки»).

У приміщенні філологічного корпусу Київського університету було розташовано фонди зібраних під час війни бібліотек та архівів різних академічних та просвітницьких установ, окремих приватних осіб, що залишилися в Києві через неможливість їх евакуації або внаслідок загибелі власників. Там, зокрема, зберігалися бібліотеки та колекції академічних інститутів: літератури, мовознавства, фольклору, історії, фізики, математики, будівельної механіки, кабінети математиків Остроградського і Вороного, приватні бібліотеки (разом біля 150 тис.). В цьому будинку розміщувався також основний масив книжок «фонду концентрації» (550 тис.).

У будинку газетного відділу в Софійській церкві («Площа Героїв Перемогу», нині площа Богдана Хмельницького) зберігалося 4,5 млн. книжок, а також листівок, плакатів та іншого листового матеріалу — близько 300 тис. од. зб.

У будинку «Гостинний ряд» (Поділ) розташовувалася також частина «фондів концентрації», передусім, література з сільського господарства та інша література (15 тис.), що завозилася несистематично й не становила єдиного комплексу³.

Під час війни відбулися серйозні деструктивні зміни у складі й змісті фондів БАН, було зруйновано систему, що склалася напередодні війни з облікованими фондами. Фатальна руйнація природного складу торкнулася дореволюційних бібліотечних зібрань та колекційних фондів, що були розпоршені й вивезені до Німеччини. Практично до всіх корпусів БАН, в залежності від наявності місця, завозилися фонди бібліотек, що втратили власників під час війни або були конфісковані окупаційною адміністрацією.

У Києві ще до повернення фондів з евакуації (300 тис. од. рукописів та книжок)⁴ було здійснено попередній облік літератури в усіх приміщеннях. У листопаді–грудні проведено інвентаризацію майна і зроблено попередній кількісний облік усіх фондів за існуючими інвентарними книгами. На 1 січня 1944 р. фонди Бібліотеки налічували 4852974 од. книг та журналів, 5280 тис. прим. газет, 10 тис. плакатів, 350 тис. волянсів — всього 10 млн 492 тис. 974 од. Втраченими під час окупації було визнано близько 705 тис. примірників⁵.

Закаталогізований фонд Бібліотеки складав 2 млн книг і 600 тис. журналів⁶. За даними облікових документів кількісний склад фонду розподілявся так:

1. Головний будинок (Коброленка, 58-а): Основне книгосховище (1 336 272 прим.), відділи та кабінети (395 521 прим.), спецсектор (3000 прим.), фонди спрощеного опрацювання (100 тис.), обмінний фонд (304 055 прим.), концентрація за 1941–1943 рр. (850 000 прим.). Всього 2 988 848 прим.

За даними на червень 1941 р., у головному будинку зберігалося опрацьованих 1 млн. 903 тис. книг (основне сховище, відділи і кабінети), 360 тис. неопрацьованих та 31 тис. дублетів (переважно радянських видань з питань політики і старої літератури з права). Загалом 2 млн. 294 тис. видань.

2. Філія №1: (Буд. Педагогічного ун-ту — бульв. Шевченка, 22): земська література, збірки законів, періодика — 901 521 прим.

3. Філія №2: (Поділ, буд. Братського монастиря): фонди концентрації — 962 607 прим.

Отже, в усіх трьох приміщеннях разом з евакуйованими 243 381 кн. од., вказаними в офіційних документах, знаходилося 5 096 355 од. зб.

В основному книгосховищі були перевірені не вивезені зібрання: Бібліотека Галагана (10046), Бібліотека Костомарова (3100), Бібліотека Сікорського (9846), Бібліотека Бунге (8825); Статистичний кабінет (5302), Іноземні монографічні видання (1598), Відділи I–XV (102272), Періодика «Роки» (1836–1895) (71736), Бібліотека Першої гімназії (11776), Архів українського обов'язкового примірника (120000), Періодика (326736), Відділи за форматами (665036). Всього 1 млн. 336 тис. 272 прим.

Відділи та кабінети: Довідково-бібліографічне бюро (28648), Кабінет бібліотекознавства (12827), кабінет марксизму-ленінізму (4014), кабінет технічної інформації (37389), кабінет образотворчого мистецтва (7466), відділ дитячої літератури (22238), підручна бібліотека (15476), довідкова бібліотека читальні (3619), відділ стародруків (2500), відділ рукописів (2500), музичний відділ (132 тис.), наукова читальня (1808), кабінет математики (10 тис.), орієнталія (15 тис.), відділ народів СРСР (100 тис.). Всього 395 тис. 521 прим.

Філія №1: фонд періодики (498719), фонд відомчої земської літератури (289800), зводи законів (21 тис.), архів видавництва «Записки Киевского общества естествоиспытателей» і «Університетских известий» (42,5 тис.), довідкові видання і календарі (9 тис.), різна література (40 тис.). Всього 901 тис. 519 прим.

Філія №2: бібліотека Київської духовної академії (250 тис.), відділ іноземної літератури (321607), відділ стародруків (126000), відділ іудаїки (150 тис.), відділ концентрації (85 тис.), бібліотека Києво-Печерської лаври (30 тис.). Всього 962 тис. 607 прим.

Ці відомості (4 млн. 852 тис. 974 од. книг та журналів, 5280 тис. прим. газет, 10 тис. плакатів, 350 тис. волянсій — всього 10 млн. 492 тис. 974 од.) цікаво зіставити з даними на 21 червня 1941 р., коли у бібліотеці було обліковано 2 млн. 294 тис. видань.

На кінець 1943 р. у Володимирському соборі зберігалось: 50 тис. опрацьованих, 858 тис. неопрацьованих книг та 350 тис. дублетів — переважно журналів. У газетному сховищі, яке тоді знаходилося в Софійському соборі, — 2 млн. 500 тис. опрацьованих номерів газет, 2 млн. неопрацьованих, 350 тис. листівок, 1 млн. дублетів (всього 5 млн. 850 тис. газет). У Подільській філії зберігалось 840 тис. книг, у тому числі 320 тис. опрацьованих та 520 тис. неопрацьованих⁷.

До кінця 1943 р. було переглянуто та підраховано 1 млн. 120 тис. 822 книжки, почалися розбір та організація фондів відділів, що постраждали від вибуху в Університеті при відході нацистів (музичному, рукописному, бібліотекознавства, стародруків, мистецтва, технічної інформації), та основного книгосховища.

Наприкінці 1943 — на початку 1944 р. продовжували концентруватися та обліковуватися бібліотеки, що збереглися під час окупації. Багато громадян зверталося в цей період до Бібліотеки з інформацією про збережені ними у період окупації бібліотечні зібрання академічних інститутів, окремі книжки, рукописи, про місцезнаходження книжкових колекцій. Одним з найбільших надходжень того часу, наданим співробітником Інституту біохімії Масленковим, була сільськогосподарська бібліотека (близько 100 тис. прим.), збережена ним у приміщенні інституту, яка під час окупації вважалася пограбованою⁸. Почалося переміщення книжкових фондів з будинків інших установ, де вони зберігалися тимчасово (з приміщень гуманітарного корпусу Київського державного університету та Педагогічного інституту)⁹.

Першочергово проводилося сортування фондів, оцінка їх стану. Паралельно із сортуванням літератури, перевіркою та аналізом основних фондів і фондів концентрації було сформовано дублетний фонд з метою передачі його для бібліотек, що постраждали у період війни. Одночасно, згідно з розпорядженням

українського уряду, формувалися бібліотечки для політвідділів тилових частин, зокрема для Першого Українського фронту було направлено 732 книжки для агіткабінетів, замовлялася література для інших військових бібліотечок, розташованих на території Польщі. На початку 1944 р. було передано профільну літературу для бібліотек Прокуратури, Сталінського РК ЛКСМ, інших радянських установ, що почали діяти в Києві¹⁰.

Наприкінці 1943 р. було передано масив літератури до бібліотеки Київського державного університету (частково знищеної внаслідок влаштованого нацистами вибуху під час відходу з Києва) — 8153 книжок, а в 1944 р. — ще 1266 книжок для основного фонду, а також для Кабінету марксизму-ленінізму — 3280 кп.¹¹ Приміщення «Червоного» корпусу КДУ, де частково зберігалися книжні зібрання, зібрані під час евакуації і передані Крайовій бібліотеці, вже на початок 1944 р. були звільнені від літератури, переданої до БАН. З приміщень університету до центрального корпусу БАН було перенесено до 70 тис. книжок¹².

Одночасно було вивільнено приміщення (16 кімнат) Педагогічного інституту, де тимчасово зберігалися фонди БАН. Як вже згадувалося, бібліотечні фонди потрапили до Педагогічного інституту в 1943 р., після передачі нацистами для церковної служби будинку Володимирського собору і звільнення його від книжок, що там зберігалися.

З початку 1944 р. почалося сортування літератури з фондів концентрації з метою розбору та передачі частини фондів власникам, академічним установам та поповнення основних і спеціалізованих фондів Бібліотеки¹³. Спочатку їх було розібрано за принципами власності — за штампамі та еклібрисами. Якщо можливо було встановити власника — фонди передавалися йому. Надалі сортування передбачалося за видами літератури, мовою, хронологією. Зокрема, матеріали розподілялися на монографічні та періодичну українською, російською та білоруською мовами, літературу європейськими мовами, монографічну і періодичну латинським шрифтом; єврейською мовою; мовами народів СРСР та східними мовами. Виокремлювався довідковий фонд (енциклопедії, словники, довідники, календарі, альманахи — всіма мовами, бібліографія, бібліотекознавство, каталоги бібліотек, каталоги та проспекти книгарень, видавництва; стародруки (до 1825 р.), іншомовні (до 1800 р.), видання розкішні, рідкісні, нелегальні, в дорожніх оправах.

В окремі групи виділялися рукописи та спеціальні види друку, зокрема, газети, ноты, волянії та стандарти, альбоми, художні матеріали, гравюри, фото, портрети, художні листівки, атласи географічні та історичні, література для сліпих тощо. Виокремлювалася художня література.

Оцінювалася фізична збереженість та пошкодження книжок, частина книг передавалася до реставрації.

Було розроблено спрощену схему опрацювання літератури для швидшого її обліку. Після перевірки та виокремлення дублетів перший примірник звірявся з каталогами. По тому здійснювалася перевірка наявності видання в сховищі. Якщо цього видання не було, його описували за спрощеною системою (автор, ініціали, назва та місце видання, видавництво, рік, том, випуск), та видання залишалося на полицях щоб з часом поповнювати основні фонди. На ці книжки складалася картотека, книжки та картки нумерувалися. Якщо примірник видання був у наявності, він перевіряв *de visu* з примірником зі сховища і відправлявся відповідно до актуальності до резервного фонду.

Для організації допомоги іншим бібліотекам було створено спеціальну «групу комплектування інших бібліотек». Всі дублети передавалися до цієї групи. Ця методика сортування літератури дозволила швидко і якісно організувати повернення частини фондів вже в 1944 р., а після затвердження Інструкції з сортування літератури з фондів концентрації, залучити до сортування значну кількість співробітників і суттєво прискорити розвантаження приміщень й поповнення фондів БАН та інших бібліотек¹⁴.

До травня 1944 р., коли повернулася з евакуації Академія наук та евакуйована частина Бібліотеки, основна діяльність київського штапу полягала у розбиранні фондів. Після травня 1944 р., хоча й в умовах війни, почалася поступова нормалізація діяльності Бібліотеки. 14 липня 1944 р. Президія АН УРСР затвердила новий штатний розпис Бібліотеки у кількості 101 штатних одиниць, з них 72 наукових робітників і спеціалістів та 29 адмінперсоналу¹⁵. Відтоді Бібліотека отримує можливість почати роботу з організації книжкового фонду, налагоджувати традиційне комплектування фондів шляхом організації постачання обов'язкового безкоштовного та платного примірників, обміну, ретроспективного комплектуванням на базі дезидерати. Джерелом поповнення фондів стало й опрацювання фондів, які зберігалися

неопрацьованими у стосах і не були включені до основних фондів і каталогів.

Важливим напрямом діяльності була організація повернення особистих та відомчих бібліотек міністерств і відомств, залишених у приміщеннях установ та приватних будинках після термінової евакуації¹⁶.

Організація масштабної діяльності з повернення та доукомплектування відомчих бібліотек міністерств і відомств, радянських і партійних органів, особових архівів та зібрань проводилася практично впродовж усього 1944 р. Так, уже в лютому 1944 р. було проведено виділення літератури з штампами Інституту експериментальної біології і патології та інституту клінічної фізіології — 6 тис. прим. і передано до бібліотеки Інституту¹⁷. За 1944 р. Міністерству закордонних справ було частково повернуто, а частково укомплектовано фонд з 5 тис. книжок; Наркомату освіти — повернуто 4 тис. книжок і журналів та доукомплектовано 1117 кн.; Наркомату закордонних справ — 5 тис.; ЛКСМУ — повністю укомплектовано з дублетного фонду 5 тис. кн., повернуто науково-технічну бібліотеку Наркомату харчової промисловості — 60 кн. (крім того, Місцевому комітету Наркомату харчової промисловості — 204 кн.); МК місцевої промисловості — 1823 кн.; Паладу культури хлібопекарної промисловості — 6880 кн.; Держплану — 983 кн. та архів; Курсам партробітників — 11517 кн.; НКГБ — 324 кн.; Округу Червоної армії 2838 кн.¹⁸

За офіційними даними, Відділом комплектування в 1944 р. здійснювалася ефективна діяльність з повернення матеріалів численим організаціям, що провадилася шляхом перегляду фондів і виокремлення книжок за штампами та штемпелями.

Серед них, передусім, академічні інститути: Відділ суспільних наук (28 кн.); Інститут літератури, історії, фольклору та мовознавства АН УРСР (76487 кн. та рукописна збірка); Інститут історії АН (695 кн., 192 пак. рукописів); Інститут мовознавства (337 нот, рукописні матеріали); Інститут експериментальної біології та патології (3266 кн.); Науково-методичний кабінет бібліотекознавства АН УРСР (900 кн.); Агробіостанція (125 кн.), Інститут єврейської культури (171 кн.); Інститут фізики (12840 кн. та 47 пак. рукописів); Інститут математики (11150 кн.); Інститут електрозварювання (6027 кн. і 1286 проєктів); Будівельної механіки (11012 кн.); Інституту економіки (385 кн.); склеп Академії наук, де зберігалися видання Академії — 137 тис. кн.

Передано для доукомплектування бібліотек установ АН УРСР: Президії АН — 224 кн., Парткабінету АН УРСР — 123 кн.; Секретаріату акад. Чернишова — 10; Інституту ботаніки — 36 кн.; Інституту економіки — 254; Ботанічному саду — 697; Інституту геологічних наук — 10 кн.

Не менш важливою була діяльність з повернення бібліотек та архівів і допомоги академічним ученим, письменникам і громадським діячам, зокрема: акад. О. Богомольцу (527 кн. та 15 пак. рукописів); акад. М. Холодному (5716 кн. та архів); П. Попову (8413 кн.); акад. та письменнику П. Тичині (2040 кн. 25 пак. рукописів); Сосюрі (3 пак. рукописів); Гофштейн (5 кн.); Д. Косаріку (11 пак. рукописів); М. Тардову (3 пак. рукописів); Панківському (109 кн.); Е. Татаринову (102 кн.); Юдіної (32 кн.); О. Карішевої (1240 кн., 6 пак. рукописів); Косенку (8 пак. рукописів); Іванченко (7 кн., 64 графіки); Ю. Яновському (435 кн., 9 пак. рукописів); П. Панчу (709 кн., 24 пак. рукописів); М. Рильському (100 кн., 12 пак. рукописів); Скляренку (12 пак. рукописів); Стебуну (архів); Костюку (архів); Малишку (79 кн., 6 пак. рукописів, 225 зошитів); Ромезу (19 кн.); Кундзичу (4 пак. рукописів); Івану Ле (3 пак. рукописів); Усенку (9 пак. рукописів); П. Приходько (84 кн., 1 пак. рукописів); Ландгоф (72 кн.); Кройчик (55 кн.); Фефер (27 кн. рукоп.); Луфер (887 од. нотного мат.); Букшпун (21 кн.); Дусчекіну (74 кн.); Горлину (62 кн.) Петрову (100 кн.) та ін.

Загалом 1944 р. було повернуто 309 тис. 915 кн. од., 381 пак. рукописів, 64 графічних творів¹⁹.

Окрім цього, різним відомчим бібліотекам на їх прохання надавалася допомога з укомплектування та доукомплектування бібліотек суспільно-політичної літературою. Зокрема, книжки були безоплатно передані Верховній Раді УРСР (492 кн.); Редакції «Правди України» (115 кн.); Управлінню шкіл Наркомату освіти — 422; Кременецькому учительському інституту — 2; Музею партизанської слави — 7; Республіканської комісії з історії Великої Вітчизняної війни; Вудинку партпропаганди Київського МК КП(б)У — 790 кн.; Київському обкому КП(б)У — 40 кн.; юридичну літературу — відділу кадрів Київського обкому КП(б)У — 258 кн.; Ленінському ЦК КП(б)У — 28 кн.; Обкому КСМУ — 510 кн. Книжки посилалися й до армії, шпиталей, дитячих будинків, в тому числі — Боярському дитячому санаторію Червоної Армії — 32 кн.; евакошпиталам — 145 кн.; І Українському фронту — 3251 кн., різним війсь-

ковим частинам — 370 кн. тощо²⁰. З рукописних матеріалів передавалися відомчі документи канцелярій, рукописні твори, архівні матеріали, листування, дисертації, рукописні ноты. Це робота організовувалася силами відділу комплектування. Поступово налагоджувалося комплектування Бібліотеки новими виданнями.

З грудня 1943 р., після створення Управління у справах поліграфії та видавництва при Раднаркомі УРСР (листопад 1943 р.), почалася планова відбудова поліграфічних підприємств УРСР, діяльність яких спочатку спрямовувалася на випуск газет після визволення окремих міст і районів²¹. 16 травня 1944 р. було відновлено в системі Наркомторгівлі УРСР функціонування Республіканського управління державної торгівлі книгами та культуроварами — «Укркнигокультторг», обласних центрів та міжобласних баз книгокультторгу, а в грудні 1944 р. вийшла Постанова Раднаркома УРСР і ЦК КП(б)У «Про покращення роботи Укркнигокультторгу», яка передавала організацію обласних бібколекторів, та «зважаючи на те, що на Україні, зокрема в західних областях, бібліотеки знищені німецькими окупантами, просити ЦК ВКП(б) збільшення фондів політичної, художньої літератури і культуроварів для визволених районів УРСР²². Бібліотеки УРСР отримали розпорядження виділити для бібліотек західних областей України дублетний фонд.

Хоча в Бібліотеці Академії наук у Києві ситуація була не набагато краще, а у кадровому питанні навіть і гірше, БАН УРСР почала формувати дублетний фонд і для Львівської бібліотеки та інших бібліотек Західної України, організувала їм методичну допомогу.

За зверненням Начальника Управління політосвітніх установ Наркомату освіти УРСР Р. Швайко від 5 березня 1945 р. за допомогою 15 кваліфікованих бібліотечних працівників з різних районних бібліотек м. Києва на весні 1945 р. було вирішено провести підбір літератури для західних областей України, в тому числі для Львівської обласної — 24 тис. прим.; іншим — Чернівецькій, Тернопільській, Рівненській, Дрогобицькій, Станіславській та Волинській — по 22 тис. прим.; Львівського, Ровенського та Дрогобицького облвню — по 4 тис. прим. здебільшого художніх творів, науково-популярних та політичних видань українською мовою²³. В цілому було відібрано 300 тис. книг, зі значним перебільшенням загальної кількості видань і за рахунок коштів Бібліоте-

ки і, згідно з рішенням Президії АН УРСР — з дублетних фондів²⁴.

Слід однак зазначити, що політика відновлення фондів супроводжувалася й початком заповнення бібліотечних фондів західних областей суспільно-політичною літературою довоєнного та воєнного періодів. Водночас, маса видань, що зберігалися у бібліотеці в достатній кількості примірників (наприклад, видань Київської духовної академії, Університету св. Володимира тощо), не потрапила до цих бібліотек.

Отже, в умовах воєнного часу Бібліотека провела величезну роботу з організації, опрацювання і перерозподілу книжкового фонду і фонду періодики, каталогізації. Почав нормалізуватися обмін літературою. Закономірно, що найбільша увага приділялася фондам концентрації. До 1 листопада 1944 р. посортовано 990401 кн. од., різними шляхами, в тому числі за рахунок обов'язкового примірника, обміну та придбання літератури одержано — 61687 кн. од.

З фондів концентрації здійснювалося поповнення основних фондів Бібліотеки — туди надійшло 34490 кн.; академічним інститутам передано 83031 книжок та 226 пачок рукописних матеріалів; іншим установам за штампам та ознаками передано 43852 кн.; для фронту передано 7183 кн.

Почалося опрацювання каталогів. Переглянуто 137 шухляд систематичного каталогу з метою розшуків карток на твори класиків марксизму-ленінізму, що були заховані під час окупації. Розшукано 8 тис. карток. Упорядковано 1 млн. 731 тис. 793 кн. основного фонду.

Впродовж 1943–1944 р. встановлено книгообмінні зв'язки з бібліотеками США (Бібліотекою Конгресу, Нью-Йоркською публічною бібліотекою, бібліотекою Департаменту сільського господарства, Американського музею природничої історії, Чиказькою публічною бібліотекою, бібліотеками Гарвардського, Йельського, Колумбійського та інших університетів; у Англії — Кембризького та Оксфордського університетів, Індійської асоціації розвитку науки тощо. На прохання західних наукових центрів та університетів надсилалися довоєнні періодичні видання АН УРСР, монографії, публікації періоду війни, зокрема, «Вісті Академії наук УРСР», «Доповіді Академії наук УРСР», «Наукові записки Інституту історії та археології», а також окремі монографії, брошури та збірники статей, роботи з археології, історії, літератури, мовознавства,

техніки та природничих наук, матеріали сесій Академії наук УРСР. Серед видань воєнного періоду, зокрема, попитом користувалися науково-практичні розробки АН УРСР. Так, за кордон було відіслано значну кількість видань наукових праць Інституту клінічної фізіології АН УРСР з питань виготовлення та застосування антиретрикуляційної цитотоксичної сиворотки, а також матеріали про використання вікасолу з лікувальними цілями тощо²⁵.

Значну підтримку Бібліотека мала з боку Президії АН УРСР, а також президента АН УРСР О. Богомольця. Продовжувала працювати Бібліотечна рада на чолі з Б. Черниповим, яка займалася переважно питаннями іноземного комплектування, розподілу фондів. Активну участь у її діяльності брав член-кор. АН УРСР Л. Славін. Він зосередив увагу на організації міжнародного книгообміну, спираючись на власний міжнародний авторитет.

Тематичний план діяльності АН УРСР, прийнятий на 1945 р., передбачав значні кошти на відбудову БАН, розпочату 1944 р., поповнення її фондів та розширення штату Бібліотеки²⁶.

До Бібліотеки почали надходити книжки, вивезені під час війни окупантами. Так, 10 лютого 1945 р. БАН одержала від підполковника Я. Фейтґіна видання «Развитие Советской экономики», знайдене його бійцем на території Німеччини²⁷. Слід зазначити, що цей приклад не був одиничним, багато книжок знаходили радянські війська під час воєнних дій в Німеччині. Крім того, в складі військових трофейних команд РККА були дві групи бібліотекарів, які оглядали захоплені міста на предмет виявлення бібліотечних фондів. Так, у маєтку колишнього Німецького посла в СРСР фон Дирксена було знайдено книжки, вивезені з БАН і бібліотек інститутів АН УРСР, у селищі Грабов в Померанії — з бібліотек АН УРСР та Київського університету²⁸.

Нормалізація діяльності Академії наук після повернення з евакуації та початок функціонування Бібліотеки, переміщення, опрацювання, сортування фондів, повернення та доукомплектування фондів бібліотек системи установ Академії наук УРСР поставила на чергу питання про спеціальну підтримку діяльності бібліотеки та організацію функціонування мережі бібліотек системи.

12 січня 1945 р. відбулося спеціальне засідання Президії АН УРСР, що розглянуло питання про заходи щодо впорядкування стану Бібліотеки АН УРСР та інших бібліотек академічної мережі, 23 лютого Президія АН УРСР

прийняла рішення про асигнування 500 тис. крб. на впорядкування фонду БАН. Було прийнято й такого змісту: «виходячи з того, що Бібліотека АН є державним книгосховищем, в якому навично зберігаються книжки, перший примірник книги нікому не видається за межі бібліотеки». Вимоги на комплектування інших бібліотек задовольнялися виключно з дозволу Президії і лише з дублетних фондів обмінно-резервного фонду (тобто, починаючи з 4-го прим.), з нерозібраного — після звірки та з'ясування наявності примірників.

Одночасно Президія АН УРСР, розуміючи стан з приміщенням самої БАН, прийняла рішення про проведення ремонту у центральному сховищі та в приміщенні Малої Софії, забезпечення відповідним обладнанням відділу рукописів та стародруків, збільшення на 6 тис. погонних метрів стелажів для розміщення відібраної для фондів БАН літератури тощо²⁹.

6 квітня 1945 р. директором БАН УРСР заведено Ю. Меженка³⁰. 10 квітня він приїждить з Ленінграду і приступає до виконання обов'язків: спочатку у Києві, де знайомиться зі справами, а 20 липня їде до Львівської бібліотеки АН УРСР для знайомства зі станом фондів³¹.

Отже, після звільнення від окупації й до кінця війни Бібліотека займалась переважно відбудовою приміщень, сортуванням літератури з фондів концентрації, організацією повернення цієї літератури тим власникам фондів, яких можна було встановити за штампами, штемпелями, або відповідними документами³².

Загальні підрахунки свідчать, що за 1944 — першу половину 1945 рр. повернуто різним радянським установам та відомствам, академічним інститутам, бібліотекам близько півмільйона книжкових і рукописних документів, колекцій та архівів.

Одночасно організується доукомплектування бібліотек, що втратили свої фонди під час воєнних дій та окупації, найзначніша допомога була надана бібліотекам західних регіонів, а також бібліотекам Києва, що втратили свої фонди. Доукомплектування здійснювалося з дублетного фонду. За 1945 рік згідно з постановою Уряду було відібрано і передано 30869 книжок, зокрема, до університету м. Ужгорода — 1548; до Київського державного університету — 3198; бібліотеки ВКП(б) — 4457 книжок; власникам з автографами — 11556³³.

Водночас дуже важко простежити змістовий склад книжкового фонду, надісланий до цих бібліотек з метою доукомплектування, оскільки не звірялися документи та списки цих

видань. Аналіз ситуації щодо стану фонду з урахуванням його складу попереднього, окупаційного періоду переконує, що це була переважно радянська суспільно-політична, художня і науково-технічна література.

Після звільнення Львова 27 липня 1944 р. від нацистської окупації співробітник Бібліотеки А. Адаменко була відряджена туди і провела загальний огляд стану фондів та діяльності Львівського філіалу Бібліотеки АН (нині ЛНБ ім. Василя Стефаника НАН України). Згідно з її звітом, штат ЛНБ складався з 120 осіб і розподілявся таким чином: відділ рукописів — 9 співробітників; стародруків — 4; опрацювання фондів — 25; обслуговування читачів — 10; комплектування — 4; мистецтв — 3; єврейської літератури — 2; спецфондів — 3; марксизму-ленінізму — 2; газетний — 6; картосховище — 1. Бібліотека розташовувалася у кількох приміщеннях. Відділи російської і української літератури, польського і єврейського відділів були розміщені в різних будинках. А. Адаменко взяла участь у оцінюванні втрат та вивезених до Німеччини фондів³⁴.

Львівська бібліотека залишалася під загальним керівництвом БАН на правах філії до 1951 р.³⁵ Вона також дуже постраждала від вивезення цінних книжок та рукописів. З фондів Бібліотеки було вивезено 5113 рукописів, 11416 рідкісних книг і 3139 стародруків, 300 інкунабул, 5 тис. од., графіки, в тому числі 25 рисунків А. Дюрера, що опинилися після війни в Метрополітен-Музеї в Нью-Йорку³⁶, знищено близько 40 тис. наукових творів радянського часу, фахових журналів, літератури мовами східних народів, частину матеріалів у період окупації було повернуто колишнім власникам, уніятським закладам та приватним установам і післявоєнна доля багатьох цих матеріалів невідома³⁷.

Були пограбовані цілісні бібліотечні книжки та рукописні зібрання, в тому числі вивезені бібліотеки Оссолінських, НТШ, Народного Дому, приватних зібрань. Нацисти вивезли зі Львівської бібліотеки кілька десятків скринь архівних та рукописних матеріалів (переважно з колекції НТШ та Оссолінських і Ваворовських), які потім були знайдені на території сучасної Польщі, біля Вроцлава та опинилися у архівному відділі Варшавської національної бібліотеки, а також Оссолінеум — у Вроцлаві. Частину фондів внаслідок ідеологічного перерозподілу було перевезено до Києва. Вона опинилася у рукописних підрозділах Академічних інститутів (літератури, мистецтвознавства, фольклору і етнографії)³⁸.

Значну кількість цінних колекцій та бібліотечних зібрань було врятовано завдяки самовідданій праці бібліотечних працівників, які залишалися у Львові під час окупації. Велика кількість книжок центрального будинку переховувалася у житлових будинках по вул. Стефаніка, 11, Коперника, 5, Жовтневій, 33, Ризницькій, 5, Б. Хмельницького 36, пл. Возз'єднання, 40³⁹.

Після перевірки стану Львівської бібліотеки та Бібліотеки Академії наук УРСР було підготовлено спеціальне подання від Академії наук УРСР на Раду Народних Комісарів СРСР про підвищення статусу цих бібліотек, виходячи з цінності фондів, специфіки виробничої та наукової праці, завдань, поставлених перед бібліотеками. Це прохання було розглянуто в контексті прийнятих ЦК КП(б)У звернень (зокрема «До всіх трудящих України» січень 1945 р., де ставилося завдання у короткі строки ліквідувати «економічну і культуру відсталість» західних областей) і цілком задоволено. Згідно з розпорядженням №2001 Ради Народних Комісарів СРСР, підписаним В. Молотовим, від 5 лютого 1945 р. Бібліотеку АН УРСР в м. Києві та її філію в м. Львові було віднесено до бібліотек першої категорії, що вплинуло на обсяги фінансування та підвищення кількості штатного розпису у край важких умовах воєнного часу⁴⁰. Штат бібліотеки 1945 р. налічував 104 співробітники.

Після спеціальних постанов ЦК ВКП(б) і Радянського уряду про допомогу західним областям України для поповнення знищеного у період окупації фонду радянських видань у Москві було створено Державний книжковий фонд, звідки видання постачали й до бібліотек, що постраждали у період війни та окупації. Відтак фонди бібліотек Західної України поповнилися переважно суспільно-політичною літературою, російською художньою та виданнями республік СРСР, тобто адекватного заміщення фонду не було здійснено. Реальне заповнення радянською ідеологічною літературою почалося з налагодженням поточного комплектування у західних областях після Постанови Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1947 р., про всесоюзний платний обов'язковий примірник (його Бібліотека одержувала з 1940 р., але цей фонд у період війни був знищений), а також налагодження надходжень російською мовою з Центрального колектора наукових бібліотек у Москві.

Водночас, надходження наукової літератури мало й позитивне значення для розвитку української науки в західних областях, ос-

кільки вчені отримали можливість доступу до інформації про наукові дослідження в СРСР, зокрема у галузі технічних і природничих наук (з 1952 р. ця Бібліотека стала отримувати й обов'язковий примірник усіх видань АН УРСР). До 1949 р. Львівська бібліотека комплектувалася шляхом передплати та купівлі, по тому почала комплектуватися іноземною літературою через БАН УРСР.

Після роботи, проведеної в 1944–1945 рр. з повернення бібліотекам та співробітникам академічних інститутів фондів, що залишилися в окупації, БАН УРСР перевіряє стан бібліотечних фондів і ініціює питання про забезпечення бібліотек обов'язковим примірником наукових видань. Починаючи з листопада 1945 р., на прохання АН УРСР Рада Міністрів СРСР постановила 26 бібліотекам найбільших інститутів надати платний спеціалізований обов'язковий примірник видань друку СРСР. Для бібліотек одержано абонемент в московській конторі «Академкнига» з метою поліпшення стану комплектування бібліотек. Через Техпостачання була виділена партія бібліотечної техніки для академічних бібліотек⁴¹.

Слід, однак, зазначити, що передача дублетних примірників не могла якісно відновити фонди втрачених під час війни бібліотек, хоча й поповнювала їх книжками. Після війни різко не вистачало соціально-економічної і наукової літератури, вивезеної нацистами в першу чергу, було знищено й літературу радянських часів, навіть художню. Тому БАН встановила контакти зі створеним у РСФСР ще в січні 1943 р. за постановою ЦК ВКП(б) при Наркомосі РФСР Державним фондом літератури для відбудови зруйнованих бібліотек, якому були надані права Наркомату⁴², подала свої відомості і почала провадити обмін необхідною дублетною літературою не лише в країні, а й в Росії, в тому числі зі спеціальними бібліотеками; в 1945 р. за обміном було отримано 13 тис. 548 книжок⁴³.

У цей період Бібліотека почала діяльність, спрямовану на збирання цінних колекцій і зібрань. Почалися переговори щодо передачі бібліотеки А. Кримського. 6 вересня 1945 р. О. Ровнер була відряджена до Звенигородки, де переглянула бібліотеку і архів. Було досягнуто принципового рішення про підготовку до передавання бібліотеки до фондів БАН⁴⁴. Відомо, що лише чудом ця бібліотека і архів були врятовані від вивезення нацистами під час війни. У березні 1943 р. директор Крайової бібліотеки Й. Бенцінг звертався до Гебіт-комісара Звенигородки і запитував каталог

приватної бібліотеки проф. Кримського, надіслав копії листа Оперативного штабу щодо ревізії бібліотеки як безгосподарської. Гебіткомісар Звенигородки відповів, що бібліотека (яка складалася з 1365 книг і 35 рукописів) є власністю сестри і брата А. Кримського, заарештованого органами НКВС. Особистий захист Гебіткомісара Звенигородки врятував її від домагань Оперативного штабу Розенберга⁴⁵.

Друге важливе надходження стосується архівної колекції, що опинилася у колишнього працівника ВУАН В. Барвінка. У квітні 1945 р. Президія виділила 16 тис. крб. на придбання архівної колекції В. Барвінка. Серед матеріалів — листування канцелярії Св. Синоду, рукописи різних діячів церкви та листування діячів церкви й окремих осіб⁴⁶.

Отже, час від звільнення Києва до кінця війни можна назвати періодом повернення до нормального життя у БАН та бібліотеках АН УРСР. Для бібліотекарів знову почалася напружена робота з організації фондів, передусім, з фонду концентрації, який містив значну кількість книжок, рукописів, плакатів і газет, зібраних під час окупації. Повернення цих матеріалів, а також прийняття фондів, що повернулися з Німеччини та окупованих Німеччиною держав, проведення роботи з дублетним фондом, відбудова приміщень і зруйнованого основного фонду, організація обслуговування читачів, — все це в умовах завершення війни стало новим випробуванням для колективу БАН УРСР, який працював з єдиною думкою про прискорення перемоги.

Закінчення війни дозволило відразу налагодити іноземне комплектування, в якому, зокрема, були дуже зацікавлені академічні інститути, і вже наприкінці травня 1945 р. БАН за клопотанням Бібліотечної ради при Президії АН УРСР отримала додаткові 17 тис. крб. на передплату іноземної літератури. В цілому іноземна література надходила в 1945 р. — до БАН — 2 тис. 638 журналів, а до інститутів — 6076; монографій — до БАН — 1027, а до інститутів Академії наук — 1424 книжок⁴⁷.

1945 р. Бібліотека витратила 45 тис. крб. на іноземну літературу і 70 тис. крб. на ремонт будівель та приміщень, а також валютні асигнування — 2 тис. 300 доларів США, на придбання лабораторного обладнання для створення лабораторії мікрофільмування, яке було отримано наприкінці 1945 р.⁴⁸

В кінці 1945 р., хоча й рідко, продовжували знаходитися фонди установ, що потрапили до її сховищ як Крайової під час окупації. У листопаді БАН повернула частину книжок

Науково-дослідного інституту торгівлі і громадського харчування Наркомторгівлі СРСР⁴⁹. Загалом за 1944–1945 рік БАН повернула установам-фондоутримувачам усі бібліотеки, що опинилися в її складі під час окупації.

Після закінчення війни відновилися діяльність АН УРСР, вона почала детально обговорювати плани і перспективи розвитку науки. В той же час бібліотеки установ та інститутів, у багатьох випадках зруйновані під час війни, були неспроможні забезпечити інформаційне обслуговування наукових тем. Гостро постало питання про відбудову та формування бібліотечного фонду інститутів та установ системи АН УРСР.

В 1946 р., коли налагодилися діяльність академічних інститутів, Президія здійснила комплексну перевірку бібліотечної мережі АН УРСР та ряд заходів щодо поліпшення бібліотечної справи та обслуговування дослідників⁵⁰.

Згідно з постановою Президії АН УРСР від 1 березня 1946 р. про утворення при БАН керівного органу мережі бібліотек, керівництво мережею бібліотек АН УРСР організувало в особі інспектора бібліотек Президії АН УРСР Г. Плеського обстеження 37 бібліотек у Києві та Львові (крім бібліотеки Інституту фізико-технічних наук в Харкові). Мережа бібліотек складалася з бібліотек при науково-дослідних інститутах (24 бібліотеки, загальний фонд — 191 тис. прим.); при відділах інститутів у Львові — 6 бібліотек із загальним фондом в 9 тис. книжок, при Ботанічному саді — 4 тис. 700; при кабінетах — 4 тис., при комісіях — 37 тис., при лабораторіях — 1 тис.; при музеях — 6 тис. 60. Найбільшими бібліотеками того часу були бібліотеки Інституту історії — 27 тис.; Природничого музею — 20 тис.; Інституту геологічних наук — 19 тис. 400 прим.

Було встановлено, що багато інститутів зберігає значну кількість застарілої літератури, яка загрозає приміщення і утруднює роботу, тоді як комплектування новою літературою вкрай незадовільне. Значною мірою це пояснювалося відсутністю в Україні колектора наукових бібліотек або іншої організації, яка б централізовано провадила комплектування наукових бібліотек. Було встановлено, що з 37 бібліотек лише одна (Інституту історії) одержує обов'язковий платний примірник від колектора наукових бібліотек СРСР та кабінет єврейської мови — платний обов'язковий примірник видавництва єврейської літератури. Лише 8,6% коштів, виділених на 1945 р., було реалізовано науковими бібліотеками інститутів, а основна маса бібліотек не перед-

плачувала такі важливі для комплектування інформаційно-бібліографічні видання Всесоюзної книжкової палати як «Книжная летопись», «Журнальная летопись».

Обмін літературою здійснювали лише бібліотеки Інституту клінічної фізіології, ботаніки і Ботанічного саду, не складалися картотеки дезидерата. Хоча бібліотеки 1945 р. проводили роботу з інвентаризації, каталогізації та класифікації фондів, брак паперу, каталожних карточок, формулярів тощо суттєво погіршував можливості налагодження діяльності бібліотек. Були відсутні книги сумарного обліку літератури, звірок фонду і каталогів з інвентарними книгами, незручні системи розташування фондів (зокрема, форматно-порядкової, кріпацької, предметної і інвентарної), ведення наукового архіву інституту, відсутність кваліфікованих кадрів. Хоча читачі й обслуговувалися, переважно через абонемент, але у більшості інститутів не було щоденного обліку читачів та замовлень, й також Загальних правил користування абонементом. Пракувало чіткого планування та звітності (крім інститутів археології, ботаніки, гірничої механіки й мовознавства), у низці інститутів не провадилася бібліографічна робота (крім інститутів зоології, історії, клінічної фізіології і геологічних наук)⁵¹.

За результатами перевірки 21 червня 1946 р. Ю. Меженко виголосив доповідь на засіданні Президії АН УРСР — «Про стан бібліотек наукових установ мережі АН УРСР», окресливши основні недоліки та шляхи вирішення найгостріших завдань створення функціонуючої мережі наукових бібліотек в системі Академії наук УРСР. Характеризуючи в цілому стан бібліотечної справи як незадовільний, Ю. Меженко виокремив основні проблеми: слабка організація комплектування вітчизняною літературою, формування та організація фондів, відсутність обліку видавання книжок, недостатнє розгортання абонементу, низька фахова підготовка бібліотекарів, труднощі з відбудовою приміщень інститутів та розміщення бібліотек⁵².

Було ухвалено виділення одного платного примірника друку СРСР, розподіливши його між бібліотеками інститутів. Іноземне комплектування з метою усунення паралелізму та дублювання було вирішено сконцентрувати у БАН УРСР з наступним розподілом по інститутах; вдосконалити планування, а фахівців-бібліографів, які володіють мовами, зосередити у БАН. Директорам інститутів рекомендувалося створити умови для діяльності бібліотек та їх

планування, плани роботи бібліотек включити до планів науково-дослідної роботи інституту, розгорнути обмін виданнями інститутів з науковими установами СРСР, скласти угоди з Академкнигою у Москві на постачання за профілем інституту, здійснювати передплату за профілем комплектування. Керівництво мережею покладалося на директора БАН УРСР Ю. Меженка, якого зобов'язували забезпечити управління мережею бібліотек та створення відповідної методичної бази⁵³.

Особлива увага зверталася на відсутність наукових архівів в інститутах. З 1 листопада 1946 р. створювався науковий архів інституту, де зосереджувалися б не лише діловодні документи, а й дисертації, рукописи, відбитки, видання Інституту, довідки тощо). У зв'язку з цим Бібліотека розпочала створення єдиної методичної документації та широкої консультативної допомоги бібліотекам установ⁵⁴. Впродовж 1946 р. Бібліотекою АН УРСР були розроблені та впроваджені в академічних установах основні методичні документи щодо організації діяльності, проведені спеціальні семінари технімуму, здійснено консультативно-методичну допомогу з питань комплектування, організації фондів і каталогів, методів та засобів роботи з читачами взагалі та академічними працівниками зокрема, оптимізація обслуговування через абонемент тощо⁵⁵.

За 1947 р. положення суттєво покращилося. Загальна кількість академічних бібліотек у Києві зросла з 24 до 33, а загальний фонд — з 191 тис. прим. до 320 тис. прим. Зросли і обсяги фондів бібліотек, зокрема — Інституту археології — 20 тис., ботаніки — 14 тис., геологічних наук — 23700; економіки — 23 тис., зоології — 13 тис., історії України — 31 тис. української літератури ім. Т.Г. Шевченка — 25 тис., математики — 9500, будівельної механіки — 12500; мікробіології ім. Д.К. Заболотного — 11 тис.; мовознавства ім. О.О. Потебні — 15 тис., фізичної хімії — 11500⁵⁶ тощо.

Окремий напрям діяльності складала робота з поверненими книжковими фондами, вивезеними нацистами і знайденими на території Польщі, Румунії, Німеччини. 6 червня 1945 р. Постановою РНК СРСР була створена Військова адміністрація в Радянській зоні окупації Німеччини⁵⁷. Ці дії були результатом діяльності Контрольної Ради і Координаційного комітету союзників, а також Контрольного штабу при ньому, створених у червні 1945 р. Начальники відділів Штабу організували Директорат, куди увійшли 12 відділів, в тому

числі і Відділ репарацій, поставок і реституцій, пізніше перейменованій в Директорат репарацій, поставок і реституцій.

Повернення бібліотечних фондів, вивезених нацистами, почалося у другій половині 1945 р., коли після звільнення від нацистських військ знаходилися бібліотечні фонди, вивезені з України. У травні 1945 р. з Польщі надійшло 26 тис. 550 книг (з Кракова); 7 вагонів — через Москву (745 тек); з Румунії — 3 вагони. Частина привезених з Москви фондів (234 ящиків), було передано бібліотекам Білоруської РСР⁵⁸. З Румунії прибули ще у липні 1945 р. 394 книги німецькою мовою, які відповідно до постанови СНК УРСР (№1273) були передані БАН УРСР⁵⁹.

З Бухарестського університету повернулися 14 ящиків (за №1, 3, 4, 133–135, 151, 165, 167, 198; 202, 206), де було 2506 книжок, журналів і карт на суму 11143 крб. З Румунської Академії наук — 50 ящиків, за №№1–45, 47–51, де було 7910 кн. од., журналів і карт на суму 23699 крб. В ящиках були й рукописи та стародруки. Один ящик — №178 належав Інституту біохімії⁶⁰. Загалом за 1945 рік БАН отримала з Бухареста та Кракова — 11431 книг, 1360 графіки, стародруків — 195 та рукописів — 415 папок, географічних та історичних карт — 1546 од. зб.⁶¹

17 березня 1946 р. союзниками була прийнята «Чотиристороння процедура реституції», яка застосовувалася до всього майна, що підпадало під поняття реституції, прийняте 21 січня 1946 р. Спеціальні групи займалися розшуком, інвентаризацією та охороною цього майна на території України. Майно обліковувалося на спеціальних картках, де вказувалося місце знайдення, місце зберігання, власники, подавалася класифікація предметів. Серед інших означені були й архіви, книги, інкунабули, малюнки, манускрипти, карти.

Так було знайдено книжки Київської науково-дослідної станції (3500 томів), а також інші київські книжкові фонди, повернуті серед 29 вагонів з культурними цінностями, що відправлялися до СРСР. Серед цих книжок, загальна кількість яких вказувалася як 157 347 томів, були й книжки з України⁶². Найточніший облік вівся в американській зоні окупації. Американські війська знайшли понад 1000 книжкових сховищ. Взимку 1945–1946 рр. ці сховища було ліквідовано та зосереджено в 4 пунктах концентрації (Мюнхені, Вісбадені, Марбурзі, Оффенбасі), де книжки описувалися й поверталися в СРСР.

Найзначніші знахідки українських музейних і бібліотечних фондів були здійснені в

Мюнхені та Оффенбасі. За відомостями, наведеними російським істориком бібліотечної справи А. Мазурицьким, 24 жовтня 1947 р. в СРСР було відправлено 2341 теки. Один транспорт (8 вагонів) був відправлений до Києва⁶³. П. Кеннеді Грімстед повідомляє, що з 2 березня 1946 р. по 30 квітня 1949 р. з бібліотечних збірних пунктів та реституційного центру м. Оффенбах було повернуто 273645 книжок до СРСР, виходячи з наявних штампів, екслібрисів. У червні 1946 р. було відправлено не менше 242 тек для України, у липні — другий транспорт — 23 теки (з 5 тис. книгами), в жовтні 1947 р. — книжок та архівних справ — 40 395 справ. У квітні 1947 р. з Мюнхенського пункту — 11 тис.⁶⁴

Водночас органи управління Американської зони вирішили виключити з реституцій радянським країнам власність, що належала єврейській культурі, емігрантам, країнам Балтії⁶⁵. Тому, хоча й українська спадщина єврейської культури частково повернулася в Україну, значна кількість зібрань іудаїки та гебраїки не повернулася, й сучасна доля цих зібрань остаточно не з'ясована.

У 1946 р. протягом серпня, вересня й жовтня Бібліотека одержала 13 вагонів з радянською літературою й газетами, що їх під час тимчасової окупації було вивезено нацистами. Безпосередньо з Німеччини (з Рьосселя «Ресселя») прибуло 3 машини (10 тис. книг).

За даними звіту за 1946 р., ці фонди було перевезено, розібрано та складено в приміщеннях Подільського філіалу і на Малій Софіївській церкві 3 вагони з літературою, що належала Державній Білоруській Бібліотеці та Бібліотеці Академії наук БРСР, повернуто останнім. З одержаної літератури повернуто власникам (бібліотекам інститутів АН УРСР та іншим Київським бібліотекам) до 15 тис. томів й відкладено власникам 22 куб. м. книг і журналів. Решту літератури складали газети — 60 куб. м., література на єврейських мовах — 87 куб. м., вітчизняні без бібліотечних печаток або з печатками неіснуючих бібліотек — 60 куб. м.⁶⁶ Опрацьовано (за скороченим циклом) та закаталогізовано 1 млн. 507 тис. 553 книг, журналів, брошур, газет, аркушівок, графіки, стародруків і рукописів.

Бібліотека провадила величезну роботу з фондом концентрації — доукомплектувала основні та спеціалізовані фонди 1 млн. 748 тис. 719 прим. книжок, брошур, газет, графіки, нотних видань, плакатів та листівок тощо⁶⁷. Одноразом з цих фондів Бібліотека безоплатно передавала дублетну літературу академічним інститутам та іншим бібліотекам країни.

В 1947 р. завершилася робота з повернення літератури, що опинилася в фондах Бібліотеки в період окупації. Серед них — прим. П. Доліні, Ю. Яновському, Держплану УРСР, Інституту історії СРСР, Міністерству освіти УРСР, Державній бібліотеці при Київському університеті тощо. Загалом повернуто різним установам та відомчим бібліотекам 1 тис. 532 прим. книжок⁸⁸.

7 січня 1948 р. бібліотека отримала через техпостачання АН УРСР партію книг загальною вагою 6 тонн, яка прийшла через Москву як повернення в Україну вивезеної нацистами літератури. При розбиранні виявилось, що ця література була дійсно вивезена з різних бібліотек Києва та інших міст УРСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації за змістом — «технічна література 20–30 років ХХ ст.» Після детального розбирання і звірки з каталогами літературу було використано для доукомплектування Бібліотеки і бібліотек інститутів АН УРСР⁸⁹.

Отже, за короткий строк було проведено масштабу за своїми розмірами роботу з перерозподілу та організації бібліотечних фондів в системі АН УРСР, коли БАН виконувала роль основного сховища і координатора діяльності.

¹ Про стан та діяльність БАН та інших бібліотек періоду окупації див.: *Дубровіна Л.А. Малолетова Н.І.* Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР // *Рукописна та книжкова спадщина України*. — К., 2000. — Вип. 5. — С. 139–172; *Вони ж: Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943)* // *Бібліотечний вісник*. — К., 2001. — №4. — С. 2–18.

Аспекти післявоєнного перерозподілу сконцентрованих у бібліотеці книжкових фондів у даній статті не висвітлюються, див. спеціальну статтю: *Дубровіна Л.А.* Фонди бібліотеки Академії наук УРСР та її філії у кін. 1943 — на поч. 1948 рр.: перерозподіл між бібліотеками, установами, приватними особами // *Бібліотечное дело и краеведение*. Вип. 2. — Симферополь: К., 2000. — С. 27–39.

² Там само, спр. 640, арк. 1; спр. 643, арк. 21; спр. 637, арк. 47.
³ Там само, арк. 47–48.
⁴ Там само, спр. 636, арк. 5 зв.
⁵ Там само, спр. 640, арк. 1; спр. 643, арк. 21; спр. 637, арк. 47.
⁶ Там само, спр. 642, арк. 25.
⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 17–21.
⁸ Там само, спр. 637, арк. 63.
⁹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 636, арк. 7–9.
¹⁰ ІА НБУВ, ф. 210 (акад. АН УРСР Б. І. Чернишова), оп. 2, спр. 11, арк. 10.

¹¹ Там само, спр. 644, арк. 36–37.
¹² Там само, спр. 643, арк. 3–3 зв.
¹³ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 646, арк. 7–9; спр. 648, арк. 162–163.
¹⁴ Там само, спр. 648, арк. 162–163.
¹⁵ Там само, спр. 649, арк. 28.
¹⁶ Там само, оп. 1, спр. 644, арк. 21.
¹⁷ Там само, оп. 1, спр. 643, арк. 5.
¹⁸ Там само, оп. 1, спр. 644, арк. 21–36; спр. 643, арк. 22–24.
¹⁹ Там само, спр. 643, арк. 28, 34.
²⁰ Там само, арк. 28, 34.
²¹ *Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1941–1984.* — С. 13–14.
²² Там само, — С. 23–25.
²³ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 654, арк. 9–10; спр. 657, арк. 8.
²⁴ Там само, оп. 1, спр. 657, арк. 8, 19, 18, 20, 59.
²⁵ Там само, спр. 639, арк. 23.
²⁶ *Палладін О. В.* Звіт про роботу Академії наук СРСР за 1944 рік і тематичний план Академії наук УРСР на 1945 р. // *Вісті АН УРСР*. — 1945. — №2–3. — С. 5–16.
²⁷ Там само, оп. 1, спр. 648, арк. 4.
²⁸ *Мазурицкий А.М.* Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов. — М., 2000. — С. 70.
²⁹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 654, арк. 1, 4.
³⁰ Там само, арк. 11.
³¹ Там само, оп. 1, спр. 657, арк. 59; спр. 654, арк. 231.
³³ *Тацька Д.П.* Перші наслідки відбудовчої роботи Бібліотеки АН УРСР // *Журнал Б-ки АН УРСР*. — 1946. — №1. — С. 3–9.
³³ Там само, спр. 659, арк. 69, 74.
³⁴ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 646, арк. 13–14.
³⁵ Про організацію в м. Львові філіалу Академії наук УРСР. З Постанови Ради Міністрів СРСР від 21 лютого 1951 р. // *Рад. Львів 1939–1955: Док. і матеріали*. — Львів, 1956. — С. 471; *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника: Іст. нарис*. — К., 1989. — С. 50–51.
³⁶ Українські вчені неодноразово порушували питання про повернення цих колекційних матеріалів до Києва, однак воно й досі не вирішено: *Дере'яно С.* Львовские сокровища должны быть возвращены // *Львовская правда*. — 1970. — 7 июля; *Кравчик Д., Лубківський Р.* Належить вічності // *Жовтень*. — 1971. — №1. — С. 150–151; *Іванов М.* Родина у них одна: Реліквіи нашої національної культури за рубежом // *Сов. культура*. — 1982. — 12 янв.; *Крушельницька Л.* Правда про Оссолинеум // *Пам'ятки України: історія та культура*. — 1994. — №3–6. — С. 85–86. *Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі / Авт. вступної ст. та упоряд. Л.І. Крушельницька.* — Львів, 1996; *Вона ж. К* вопросу о собраниях Оссолинеум // *Электронный журнал «Военные трофеи»*. — 1998. — №5.
³⁷ *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника*. — С. 40–41.
³⁸ *Дашкевич Р.Я.* Після погрому (Про долю і недолю бібліотеки НТШ) // *Бібліотека Наукового това-*

- риства ім. Шевченка: книги і люди.— Львів, 1996.— С. 10–11; Крушельницька Л. Правда про Оссолінеум // Пам'ятки України: історія та культура.— 1994.— №3/6.— С. 85–86; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стафаніка...— С. 116.
- 39 Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка...— С. 42; Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.— P. 429–445.
- 40 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 654, арк. 2.
- 41 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 30–31.
- 42 Мазурицький А.М. Книжные собрания России и Германии...— С. 65–66.
- 43 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 659, арк. 69, 74.
- 44 Там само, спр. 657, арк. 108.
- 45 ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 353–355.
- 46 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 23.
- 47 Там само, спр. 672, арк. 32.
- 48 Там само, оп. 1, спр. 654, арк. 15, 16, 24, 30; спр. 657, арк. 160–162, 165, 171, 173.
- 49 Там само, спр. 657, арк. 154.
- 50 Карпенко Г.В. В Президії Академії наук УРСР // Вісті АН УРСР.— 1946.— №8.— С. 95; Меженко Ю.О. Про стан мережі бібліотек наукових установ Академії наук УРСР: Доп. та ухвала Президії АН УРСР 21 червня 1946 р. // Журн. Б-ки АН УРСР — 1946.— №2.— С. 3–17.
- 51 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 672, арк. 21–31.
- 52 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 672, арк. 16.
- 53 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 667, арк. 18–21, 24–25. Меженко Ю.О. Про стан мережі бібліотек наукових установ.— С. 3–17.
- 54 Від редакції // Журн. Б-ки АН УРСР — 1946.— №2.— С. 1–2. У цій вступній статті були окреслені завдання відділів та інших підрозділів Бібліотеки щодо всебічної допомоги бібліотекам мережі АН УРСР в організації фонду і каталогів, обслуговування читачів, планово-звітної документації тощо.
- 55 Про роботу мережі бібліотек наукових установ АН УРСР. Корот. звіт // Журн. Б-ки АН УРСР.— 1947.— №1.— С. 15–18.
- 56 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 687, арк. 62–63.
- 57 Документи цього підрозділу й досі не відкриті для широкого доступу.
- 58 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 76; спр. 657, арк. 43.
- 59 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 173.
- 60 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 41, 42, 44.
- 61 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 659, арк. 86.
- 62 Мазурицький А.М. Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов.— М., 2000.— С. 84.
- 63 Там само — С. 85–86.
- 64 Там само.— С. 121. Патріція Кеннеді Грімстед встановила, що цифра 3 млн. є помилково прочитаною в копії документа цифрою в 2 млн.— остання книжка Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire...— P. 225.
- 65 Ульріке Гартунг. [Зондеркоманда Кюнгсберга і питання реституції книжкових трофеїв] // Електронний журнал. «Военные трофеи».— 1998.— №4.— С. 111. У перекладі рос. мовою.
- 66 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 671, арк. 3.
- 67 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 2, 32–35.
- 68 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 684, арк. 47.
- 69 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 703, арк. 15.

Наталія Московченко

ХАРКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК АРХІВІСТІВ: УМОВИ ФОРМУВАННЯ (кінець XIX ст.)

Друга половина XIX ст. позначена активним розвитком української історіографії, який характеризується появою нових підходів в науці, розширенням проблематики і хронологічних рамок досліджень, залученням нових джерел, насамперед документальних, з історії України. Тому роль архівів значно зросла. На той час офіційною владою було створено Київський, Вітебський та Віленський історичні архіви, документи яких строго фільтрувалися і які повинні були підтверджувати близький зв'язок України та Литви з Росією. Указом 1852 р. центральні архіви були поставлені в складні умови, їх відомча підпорядкованість була неоднакова.

Створенням наукових архівів офіційна влада не займалася, тому цими проблемами опікувалися наукові товариства. Так, у Львові це завдання фактично виконувало НТШ, у Харкові — Харківське історико-філологічне товариство.

І.Л. Маяковський відмічав, що національні любителі історії робили «... попытки собирания и использования документов, рассеяных по различным «присутственным местам» правительственного аппарата, церквам, монастырям и по рукам частных коллекционеров. Средоточиями этой собирательской деятельности были либо существовавшие (Киев, Харьков), либо упраздненные русским правительством